

Biblioteka
dereta vam predstavlja...

Urednik
Aleksandar Šurbatović

Naslov originala
Mario Levi
KU ISHIT JU, KUR RA ERRËSIRA

MARIO LEVI

Gde ste bili kada je padao mrak

Sa turskog prevela
Vesna Gazdić

“This book has been published with the support of the Ministry of Culture
and Tourism of Republic of Turkey in the framework of TEDA Project”
Ova knjiga je objavljena uz pomoć Ministarstva kulture i turizma Republike
Turske, u okviru projekta TEDA.

Mario Levi © 2009, Kalem Literary Agency
© Ovog izdanja dela *Dereta*

Beograd
2013.
DERETA

Ulazak u pakao

Godinama me progoni jedan krajnje brutalan san... Dugo mi je trebalo da se suočim sa svim što sam video ili što mi je nagnalo sliku pred oči... Pritom, nisam baš siguran koliko sam uspeo. Sada u meni odjekuju samo smeh i glasovi. Li van Klif, nezaboravni negativac iz kaubojskih filmova došao mi je u san, u crnom odelu i dugom mantilu, gledao me je poput orla, zloslutno se smeškao, i sa dugačkom cevi od pištolja udarao po čelu mog oca koji se nalazio na nekoliko koraka od mene. I sada vidim oca kako se obrušava na zemlju i crveni prorez posred njegovog čela. Gde smo bili? Kako smo tamo dospeli? Šta se od mene očekivalo ili htelo? Mesto je umnogome podsećalo na jednu plažu iz mog detinjstva, mada je u isti mah vladao tajac kao u horor filmovima. Bilo je rano ujutru, možda. Nema sumnje, pravo vreme za pogubljenje. Tu i tamo nalazio se pokojni čovek u beskrajnom peščanom prostranstvu. Sedeli su dosta daleko jedni od drugih. Sećam se da me je posmatrao neki čovek, i to kao da me osuđuje, omalovažava, da mi se čak podsmeva. Sećam se i jedne starice prilično zategnutog lica pošto je izgorelo na suncu, veoma je ličila na prijateljicu moje bake koja je određenih dana u nedelji dolazila na partiju karata, kako izgovara: *On la tue le pauvre!* (Ubiše nesrećnika!) Žena nije obratila pažnju na mene. Nije bilo jasno ni kome se obraća u toj beskrajnoj praznini. A malo dalje, sedela su tri čoveka i nečemu se smejala. Kao da nisu ni videli ni čuli šta se dešava. I ja sam bio tamo. Gledao sam Van Klifa: i dalje se smejao i duvao u cev pištolja koja se pušila; bio sam uplašen, istovremeno pokušavajući da zadržim osmeh. To je bilo sve... Posle sam se probudio...

Sanjao sam taj san pre jedne decenije. Moj otac je odavno mrtav. Isprva nisam umeo da objasnim zašto smo se posle toliko godina na takav način sreli i videli. Kasnije sam shvatio. U stvari, ja sam bio taj koji je počinio zločin. Međutim, pošto sam bio totalno nesposoban da ga izvedem sam, naložio sam najlošijem od svih koje pamtim da ubije ovog čoveka, čiji su me uticaj i prisustvo godinama progonili ma šta da sam radio. Povrh toga, taj zli čovek bio je junak filmova koje smo nekada davno zajedno gledali i koji su na nas jako uticali. Koliko je vremena i ljudi prošlo od tada... Koliko osećanja, reči, prizora... Svakako da je bilo vrlo važno sve što je svaki detalj probudio i potanko mi ispričao. Sve što je ta starica rekla, način na koji je ispoljila svoju reakciju, pogledi ljudi koji su se smejali, neobaziranje i izopštenost ostalih i moje nepomično, nemušto prisustvo i stav da mi je teško suočiti se sa zlom... I sa svim svojim strahovima... Da, plašio sam se, još više sam se plašio. Plašio sam se da me „mnogo“ ne čuju i ne vide. Mene su sačinjavali ostaci prošlosti ispunjeni snažnim pretnjama koje jačaju i traže moja ćutanja... Ovu prošlost, što me protiv volje okupira, neizbežno su ispisali moji koraci. Bilo je to svedočanstvo svega na šta su me podsećali moja usamljenost, ta tako posebna pomračenja, moja seksualnost, moje lice koje godinama nisam voleo da vidim u ogledalu; bila je to prošlost mog ostarelog grada, moje zemlje i svih jezika koje sam sâm sebe naučio... Da li se ti ljudi u daljini tek tako nisu obazirali na zločin pred sobom? Da li je ta žena tek tako reagovala na „nastranost“? A taj čovek koji me je gotovo sa osudom posmatrao? Ko je bio taj čovek? Da li je on bio jedan od ljudi iz mog pakla sačinjenog od svega što sam uobražavao, koji su u raznim periodima mog života iskršavali preda mnom različito preruseni i pretnjama me zadržavali na određenim mestima, da li je on bio moj večiti, neuništivi neprijatelj od koga čitavog života nisam uspevao da pobeegnem? Taj čovek... Da li sam ja bio taj čovek? Ova pitanja su me odvodila do drugih, krajnje neočekivanih pitanja i mogućnosti. Međutim, nisam mogao ići dalje. Ovaj zločin mi je dovoljan. Naposletku, moguće je da sam ubio oca...

Ujutro posle tog sna, setio sam se očevog lika u radnji, u, za njega, bezmalo svetom mestu, i njegovih reči koje godinama nisam uspeo da izbacim iz podsvesti: „Kakav ćeš ti probisvet postati!“ Razmišljajući o vrednostima na kojima je on temeljio život, možda sam suviše pridavao značaja tome što sam viđen kao probisvet. Osim toga, stav da je takav stil života podesan opravdavao je pobunu, makar u mojim očima. Uz to, već su postojale reči zbog kojih sam do kraja mogao osetiti ukus pobune, a tu je bilo i osećanje odbačenosti koje mi je omogućilo da se dodatno uzdam u sebe... Mada, kada posmatram stvar iz drugog ugla, šta god da sam radio i koliko god da sam bio inspirisan, iznova sam se suočavao sa ranom nastalom zbog toga što sam omalovažen, a s tim nikako nisam uspevao da se izborim. Omalovažen, da... Dugo mi je to bila najbolnija tačka. Ko, uostalom, ne želi da se ispolji na neki način... Ko bi, pošto oseti bol zbog ovakvog ispoljavanja, uspeo da se bez muke spasi obračuna, unutrašnje borbe... Odmah po završetku fakulteta, iz sve snage sam se opirao životu koji su želeli da mi pruže, odnosno nametnu. Povinovati se na neki način značilo je umreti. Biti poražen, lišen buntovništva i najgore od svega, pristati na kompromis... Ni moja tadašnja osećanja, ni politička gledišta nisu to dopuštala... Jer dani koje smo živeli crpili su snagu iz duha promene, gotovo rušilačkog duha promene... Jedno od nužnih ispoljavanja pobune u to vreme bilo je moje iluzorno smucanje po Londonu, gde sam otišao pod izgovorom da nastavim školovanje, što je bio najbolji način da umilostivim oca i dođem do novca od prodaje zlatnika brižljivo pohranjenih u plišanju torbici u fioci koje sam dobio na Bar micvi¹ „da mi se nađu“. I otac i majka su se dosta opirali prodaji zlatnika. Ali to protivljenje je bilo vrlo podsticajno jer ja sam hteo i da im zagorčam život, i da doživim osećaj da odlazim, a da mi ne treba očeva pomoć... Drugim rečima, imao sam razloge da im u velikoj meri verujem da su u pravu jer su govorili da su to bili presudni dani mog života. U toj situaciji nisu ni znali šta drugo da kažu. Uostalom, to i nije bila neka svota; u gradu gde su i stvarnost i iluzije papreno koštale, sračunao sam da će mi to

1 Bar micva – verska punoletnost kod Jevreja za dečake koji navršu 13 godina. (prim. prev.)

biti dovoljno samo za šest meseci. A posle toga... Posle toga mi je ostalo da maštam i okusim uzbuđenje koje mašta stvara. Kada mi ponestane novca, upustiću se u nepoznatu avanturu preživljavanja, čvrsto uveren da ako odlučim mogu pregurati dan. Izdržavaću se radeći razne poslove: praću sudove, čistiti po hotelima, biću kasir u supermarketima koji rade noću, bez obzira da li su arapski ili ne, i time ću pojedincima dokazati da sam sposoban da opstanem u tuđini, a kasnije, kada dođe vreme, vratiću se kao pobednik, što mi je bilo preko potrebno... Na kraju, nisam mogao znati kada će doći to vreme. A možda se neću ni vratiti. Na kraju, i mene je kao i većinu meni „bliskih“ obuzela strast odbacivanja mnogih vrednosti, i ja sam svim bićem voleo borbu u koju me je ta strast uvukla... Već posle nekoliko meseci shvatio sam koliko je moj izbor pogrešan. Stvarnost je bila dovoljno obeshrabrujuća. Zaprepastio sam se koliko je desničarski orijentisanih profesora predavalo u Londonskoj ekonomskoj školi, gde sam pohađao specijalističke studije. Novac koji sam zarađivao radeći po restoranima u vlasništvu kiparskih Turaka bio je nedovoljan da proteram oca iz svog života. Uz to, bilo je i drugih razočaranja. Engleska koju sam nužno upoznao nije bila samo zemlja kuća sa lepim baštama. U ovoj zemlji nisu svi čak dobro ni govorili engleski, a nesrećnih i obeshrabrenih bilo je mnogo više nego što se pretpostavlja. U londonskom metrou to se najlakše primećivalo. Tamo sam video vrlo mračno naličje sjaja i jedan umoran i surov Zapad. Zapad koji svoje strance vaspitava i ubija na različite načine... To je bio jedan od najvećih razdora u mom životu. Uvideo sam da neću moći da živim bez Istanbula... Bilo kako bilo... Duboko razočaranje koje mi je još jednom razotkrilo da ne mogu ostati ravnodušan, konačno je daleko. Tih dana sam se vratio ili sam još jednom pobjegao. Kao da sam u Londonu ostavio san satkan od laži, zakopavajući negde možda i jednu šansu... Ali ne znajući sasvim šta sam ubio i na koji način... I ne znajući koliko će me tihi zločin skupo koštati u danima koji dolaze... Tada sam još bio daleko od tog susreta i borbe koja će mi život potresti iz korena. Sve ukućane je različito obradovao moj povratak. Ja, naravno, nisam mogao da delim radost

sa njima. Moja majka se izveštala da neumorno priča kako su njene molitve da se oženim nekom „ovdašnjom, našom“ devojkom uslišene, a pošto se ova avantura napokon bezbedno okončala, činila je sve da me privuče svom svetu i tom, po njoj najispravnijem, povučenom i bezbednom životu u okvirima tradicije. Nema sumnje, nije imala loše namere. Međutim, ja sam, pazeći da se nipošto ne vidi i ne shvati koliko za tim čeznem, pozeleo da joj iz sve snage opalim nekoliko šamara i da je, ako smem da kažem, premlatim kao vola u kupusu. Nisam hteo da tučem nju, već vrednosti koje je neprestano promovisala... A moj otac je zadovoljno uz nemi smešak posmatrao te scene. I on se zasigurno naslađivao pobedom. Nisam mogao da kažem šta sam tamo ostavio. Ni sâm nisam siguran. Bio sam samo duboko razočaran i povređen. A nisam hteo da priznam. Mi, uostalom, ni o jednom značajnom problemu nismo otvoreno razgovarali... Možda sam zbog toga činio sve da poduprem tu „finu“ optužbu da sam probisvet. Jednog jutra, malo pošto sam se vratio, otišao sam u njegovu radnju i rekao mu da ovoga puta želim da otvorim restoran. Mali, topli, intimni restorančić. Baš kao i život o kome sam maštao... U ovim rečima se nesumnjivo krila želja da mi novčano pomogne. Međutim, pošto je on bio trgovac koji je godinama imao parfimeriju, prodavao pastu, sumporni sapun, talk, vosak, kineske prezervative, briljantin, četke za brijanje i slične proizvode i uvek znao svoju računicu, hvaleći se da nikada nije bio uložen protest na njegovu menicu, bilo je nemoguće da se odluči na ovaj poduhvat, a kamoli da uloži kapital. Ponovo mu se pružila prilika da me pogodi tamo gde sam najslabiji. Umesto novca, dobio sam savet, umesto podrške, čuo sam još jednom savršeno poznat govor. Uzalud sam studirao ekonomiju tolike godine. Trgovina se uči na ulici. Kako stvari stoje, ne nameravam da nađem ozbiljan posao već kao da neprestano pokušavam da ga uništım. Povrh toga, ove reči je izgovorio na ladino jeziku,² što je značilo da se istinski naljutio i zabrinuo. Uvek je, kada pobesni, radije pričao na ladino jeziku. Isto je činio u trenucima sreće, ili kada je morao da podeli neku

2 Judeošpanski jezik, u Izraelu poznat kao ladino jezik, jezik Sefarda, španskih Jevreja, koji se danas uglavnom govori u Izraelu. (prim. prev.)

tajnu... Verovao je da će na tom jeziku biti iskreniji i ubedljiviji. Nije me bilo briga. A nisam ni mario ni to što mi je još jednom u lice rekao da sam probisvet. Ono što me je rastužilo dok sam tog jutra odlazio iz radnje nisu bila moja osećanja već beznađe. Beznađe, i to što mi je on i dalje potreban da ostvarim svoje zamisli...

Mogao sam drugačije doživeti taj sukob. Mogao sam izabrati život koji bi me više koštao. Ali svaki uzrast i svako doba imaju svoju logiku. Sada se mnogo lakše mirim sa tom činjenicom. Poput mnogih koji slično doživljavaju pobune, i ja sam s vremenom, na svoj način, podigao belu zastavu. Nisam predugo gledao prazninu sa kojom su se suočavale moje potrage. Najpre sam počeo da odlazim u radnju, ubeđen da moje nade mogu pričekati neko vreme. Otac nije očekivao više. Postojala je radnja, velikim naporom stečena, od nule stvoreno nešto, a ja sam bio sin jedinac... Eto, stvarnost je bila tako prosta. Uspeo sam da ubedim sebe da mi izbor, koji je otac godinama stavljao pred mene, može pružiti život sa mnogo manje odgovornosti. Ponekad mi je bilo teško da prepoznam i podnosim samog sebe. U to vreme mladost mi je pomagala da nađem izlaz, tačnije smirenje. Bio sam svestan da je čitav život preda mnom, kao i da ću jednog dana ojačati i suprotstaviti mu se. Tada bih mogao da ostvarim svoje zamisli bez ičije pomoći. Bio sam u uzrastu kada se ne shvata koliko je važno „sada“. Tada su odgađanja bila čak dopuštena. A možda je ono što sam živeo bilo svojevrsno bežanje. U tom bekstvu sam se svesno skrivao, mada sam hteo da verujem kako me ono jače vezuje za život. Nalazio sam se između onoga što se mora i onoga što se želi. A možda više nisam imao snage da se borim kao na početku. A možda... A možda sam, osetivši se poraženo, hteo da napravim svoje utočište. Tuga me je ponekad umirivala...

Naposletku, moji odlasci u radnju znatno su se razlikovali od onih iz đaćkih dana. Mogao sam, a i želeo sam da vidim druge ljude. Želeo sam da verujem da ću moći da igram nove predstave sa ljudima, štaviše da u tome postanem vešt. Moje veze sa prijateljima, junacima jedne predstave koji su se svakim danom sve više udaljavali iz mog života, ljudima zbog kojih sam posmatrao život sa naizgled

nepresušnim entuzijazmom, ili su se sasvim prekinule ili sam bio primoran da ih prekinem. Svi smo se razbežali. Ni oni kao ni ja nisu imali drugog izbora osim da tragaju za novim životom, s nadom da će usput više pronaći sebe. Koliko ja ništa nisam znao o njima! Moje bekstvo zahtevalo je od mene distancu. Borio sam se sa nostalgijom čije sam prisustvo sve vreme osećao, mada sam bio potpuno nemoćan da se suočim sa njom... Nisam znao ni gde su, ni sa kim su, šta proživljavaju. Iskreno, nisam ni hteo da znam. Verovao sam da jedino ovako otuđen mogu ostati na nogama. Bilo je gotovo neobjašnjivo, imajući u vidu što smo sve delili i ostavili za sobom. Ali svako je odlučio da izabere put i da njime samostalno korača. Tako je zahtevao život. Bio sam siguran da bi me se pokatkad setili. Ali bio sam siguran i da me neće tražiti. Na kraju, glumci te fantastične skupine koju smo prozvali „Glumačka družina“, od kojih me je svaki darovao različitim pričama, morali su još dugo biti junaci nestvarne predstave, u kojoj se zavesa neće spustiti možda dok sam živ... Kao što sam hteo da verujem da igram novi komad, mogao sam verovati da oni igraju svoj negde drugde. Zato mi je maštanje o tome kako žive i šta ih sve čeka na životnom putu pružalo i bolnu radost i životnu snagu. Zaista nije bilo lako otkloniti osećanje poraženosti. Rat se završio. Kao da nas je pregazio kamion. Barem sam se ja tako osećao. Ponovo se pričalo o promeni, s tim da je promena bila toliko drugačija od one o kojoj smo maštali, ova je obeshrabrivala i zadavala bol. Pa opet, moralo se živeti. Izgladneli vukovi su ponovo sišli u grad... Preživeli će svašta videti, a snalažljivi će raditi šta mogu; propasti, nasleđa, ratovi ljudi kojima su verovali i koje su sahranili ne samo u zemlju već i u srcu... Rane će sigurno opet biti zalečene. Zalečene ali ne i isceljene, bolom će stalno podsećati na sebe... To sam čak tada mogao da vidim...

Otići u vojsku u ovakvoj situaciji nije bilo nimalo lako. Međutim, tamo sam još jednom shvatio da ćutanje ponekad može biti ubojito oružje. Ipak, ne bih da se sećam tog vremena. Ne želim da se sećam, iako sam iz svega proživljenog dobio lekciju, koja glasi da čovek poseduje neverovatnu izdržljivost u kritičnim momentima,

lekciju nužnu da samostalno rešim izvesne probleme. I tamo se na neki način nastavio poduhvat „otuđenja“... A taj poduhvat je veoma bolan... Opet sam morao da se suočim sa izvesnim činjenicama... Sama pomisao na to dovoljno ranjava čoveka. Sve u svemu, košmar je trajao vrlo kratko. Zakoni su mi omogućili vrlo kratko druženje sa tim oružjem koje mi nikada neće prirasti za srce... Po povratku sam se osećao kao da sam došao iz jednog potpuno drugačijeg sveta...

Tako sam se i pored svih svojih razočaranja i iluzija lakše prilagodio radnji i tamošnjem okruženju. Uspeo sam da ne budem upadljiv zbog svoje različitosti. Upornim kibicovanjem postao sam dobar igrač begemona, čak sam naučio da se transformišem u zavisnosti od toga da li sam u društvu direktora banke, nosača ili zanatlije. A što je još važnije, uspeo sam da, poštujući njihova pravila, vodim radnju u kojoj sam nekad bio samo posetilac i po mnogo čemu stranac. Uz to sam toliko razvio posao da ponekad nisam mogao da prepoznam sebe... Nije ostalo ništa od one oronule i skromne nekadašnje radnje. Niti od robe koja je svakim danom sve više iščezavala iz upotrebe... Naposljetku smo uvezili esencije za velike firme. Ja sam bio jedini vlasnik i upravnik. Mnogo pre toga, moj otac je, sedeći za stolom, u krajnje neočekivanom trenutku doživeo srčani udar i umro. Tog dana uopšte nisam mogao da plaćem. Morali smo naprećac da ga sahranimo. Bio je četvrtak. Sahrana je morala biti odmah idućeg jutra jer je od popodneva počinjao šabat. Razume se, mogli smo sačekati nedelju, međutim, moja majka je iz nekog razloga insistirala da se sve obavi što pre. Otac je trebalo da počine na poslednjem mestu, u zemlji. Mislim da njene reči nisu imale nikakve veze sa verom i tradicijom. Verovatno nije umela drugačije da se nosi sa gubitkom... Ali meni to nije bilo važno. Na kraju, meni je ostalo samo da posmatram šta se dešava. Kao da to nije bio moj otac već neko koga treba sahraniti. Bio sam toliko nezainteresovan i daleko od zbivanja. Sve se završilo lakše nego što sam mislio. Ne, nisam tugovao. U meni je postojala samo gorčina. Gorčina koji ću s vremenom bolje shvatiti i naći joj drugo mesto u životu. Možda sam prvi put razmišljao o svojoj smrti, možda sam verovao da su među

nama ostali neraščišćeni računi, a možda sam, iako ne priznajem, zbog ovog rastanka osetio bol odrastanja i primoranosti da odrastem. Naposljetku, ostao sam bez oca... Gorčina je na kraju, hteo – ne hteo, postojala... I pored žurbe i histerije, na sahranu je došlo mnogo ljudi. A pred svima njima morao sam da priznam da je po sebi i mnogima iz svog okruženja ispravno živeo svoj život. Pošto smo obeležili sedam dana, prikupio sam njegove stvari iz radnje. E tog dana... Tog dana sam se sasvim neočekivano sit isplakao. U jednoj fioci je stajala kafena kožna sveščica u koju je pažljivo beležio dugove i potraživanja... Vreme... Vreme je tu stalo... Kao da je ta sveska bila sažetak njegovog života... Verovatno sam ga tog dana zaista sahranio...

Izgled radnje se ubrzano menjao. Ostao je tek jedan prizor koji može podsetiti na prošle dane. Jedan čošak... Tu stoje staklene posude u kojima je moj otac držao omiljene kolonjske vode od limuna i lavande. Onu sveščicu sam stavio pored ovih posuda. Ko vidi, videće, ko se seti, setiće se. Nikada se nisam zapitao zašto sam to uradio. Da jesam, siguran sam da bih se suočio sa mnoštvom neočekivanih odgovora. Možda sam često želeo da se podsetim da je najzad mrtav i da njegov život čini samo nekoliko sitnica. Znači da je želja za osvetom umešala prste... Ipak, svaki put kad pomislim da je, kao mnogi njemu slični, živeo dosledno principima, i, svestan svoje sudbine, strpljivo ispunjavao ovozemaljske dane, raznežim se i potresem bez obzira na to što je prošlo toliko vremena. Ali distanca između nas, koja me je oduvek mnogo pogađala, i dalje je nepremostiva. Da li bi moj životni put bio drugačiji da smo bili bliskiji? Ko zna... Sada je kasno da se pitam... A kasno je i da kažem da konačno razumem sve šta mi je na sahrani rekao vrlo potreseni Sejfetin abi³ zbog koga sam u teškim danima kada sam tragao za sobom i pokušavao da prevaziđem poraze najviše ostajao tamo. Sejfetin abi mi je uvek bio vrlo blizak jer je mudar i po mnogo čemu poseban. Bio je bezmalo vršnjak mog oca. On je savršeno uspevao da istovremeno oživi i smeh i tugu... Jednog dana je pričao da je član neregularne

3 *Abi* (tur.) – stariji brat, koristi se prilikom obraćanja starijem sagovorniku. (prim. prev.)

masonske lože, drugog, da mu je otac Bektašija, trećeg, da godinama ne govori sa svojom ženom... Međutim, priča o njemu, koju sam ja upamtio, vrlo je duga i poučna... Možda ću jednog dana uspeti da oživim sećanje na njega kako zaslužuje. Kada sam ga na sahrani pitao zašto je tužan, odgovorio mi je očiju punih suza: „Žalim tebe jer pokojnika više nema...“ U tim trenucima, njegove reči mi ništa nisu značile. Bilo mi je neprijatno. Želeo sam da se sahrana završi što pre. U glavi mi je bila utakmica koju je Beşiktaş igrao tog vikenda i bio sam ljut što mi je baš tada umro otac i što neću moći da idem na utakmicu jer iz nekog razloga moram da budem u žalosti. Zato sam tek mnogo godina kasnije shvatio šta je Sejfetin abi hteo da kaže. Verovatno mu je bilo mnogo žao što ću posle očeve smrti morati da se prepustim ovakvom životu, koji će mi i pored svih malih podviga uvek biti dalek. Nastavimo dalje... Odavno sam se navikao na prelaze i kašnjenja. Kako bih drugačije mogao objasniti nečujne zločine koje sam na raznim mestima, na različite načine počinio? Kako bih uspeo da se toliko približim tankoj liniji koja razdvaja život i smrt? Pitanja su se istovremeno ticala moje predstave... Toliko sam verovao u nju...

Reči, boje, senke

Zovem se Isak. Oduvek sam se ponosio time što sam vezan za Istanbul, što mu pripadam i što je duboko usađen u moje biće. Ponosan sam i što navijam za Fenerbahçe jer mi je to do sada donelo niz velikih uzbuđenja. Iako se izgleda nisam previše namučio da odaberem i usvojim ova obeležja moje ličnosti, ima razloga što kažem „izgleda“. Istina je da se čovek ostvaruje postojanjem i da je rezultat izvesnih slučajnosti. Moji preci nisu morali biti proterani iz Španije, mogli su da ne odluče da dođu ovamo i da pet vekova dele sudbinu sa ljudima iz ovog grada. Kada sam kao dete upoznao sebe, moj otac je mogao da mi ne sugeriše da navijam za Fenerbahçe i da mi ne priča o Lefterovim golovima. Pravi izbor se pokazuje kroz insistiranje da se i ubuduće ostane na istom mestu. Plaćate cenu, ali ipak ne pristajete da se rastanete i odete. Jer ovako dosledni, s vremenom ćete više voleti, ceniti sebe i biti ubedljiviji. Kao slobodoman čovek koji ne zaboravlja istorijsko nasleđe opiranja rasizmu, uvek sam osećao veliko gnušanje jer sam primoran da delim zemlju i jezik sa nacionalistima koji smatraju inferiornim svakog drugačijeg od sebe i da zato treba da napuste ovu zemlju. Ipak, svaki put kad se setim te bolne antiimperijalističke borbe koju sam vodio naročito kada sam bio van zemlje, ponosio sam se što svim bićem pripadam ovim prostorima. Iako više verujem u kulturne klime i podneblja nego u države... Iako znam da jednom zemljom ne može vladati isprazni nacionalizam... Iako sam više puta doživio ili, bolje rečeno, bio primoran da doživim kako me samo zato što sam Jevrej ne smatraju pravim Turčinom... U ovoj zemlji, za koju sam prvenstveno

sentimentalno vezan, neki otvoreno kažu da sam Turčin, dok sam za neke Jevrejini sa turskom ličnom kartom. Međutim, ja imam toliko uspomena, saznanja i svedočanstava koji su mi na razne načine omogućili da živim „kao stranac“. Ne treba mi poseban napor da upotrebim reč „stranac“. Nisam ja tvorac te reči, ona se povremeno spominje u zakonima pa sam stoga primoran da je, hteo – ne hteo, upotrebljavam i osećam. Ne znači li dovoljno to što se sve neprekidnosti, koje pripadaju zadužbinama manjina, smatraju „stranom imovinom“? Uopšte neću da ulazim u to što ljude rođene unutar ovih različitosti država i dalje posmatra kao zabranjene, čak i nepodobne, baš kao političke disidente za većinu zanimanja. Jer zadiranje u ovo pitanje u nekom momentu vas može suočiti sa „neželjenim“ posledicama da se nešto što ste rekli stavi u razmatranje i osudi, što će potvrditi tačnost izreke „ovca koji se izdvoji iz stada ostaje sama“ i opravdati brigu onih koji kažu „pusti, ne mešaj se“. Naša istorija je puna primera onih koji su skupo platili svoje greške. Čoveku je lakše da uspe sve dok pamti ove primere i hoda po klizavom terenu...

S druge strane pak kada premotavam film svog života, vidim da sam najdublja prijateljstva ostvario sa onima koji su potpuno zanemarivali ove različitosti i koji su, gledano iz ovog ugla, rođeni kao veći Turci od mene. Ovo lice moje sudbine na ovom podneblju ima najviše smisla. U suprotnom, ne bih toliko izgario da godina kasnije krenem put svoje priče, imajući u vidu sve opasnosti i mogućnosti. Toliko sam se vezao za ovu priču da... Grad koji mi je omogućio da se izgradim i koji me je svim sponama vezao za sebe, ne puštajući da se emotivno vežem za druga podneblja, takođe je, zbog svega što sam proživio, očekivao ovu priču. Ogromna je razlika živeti Istanbul i živeti u Istanbulu... Potrebno je čuti razne zvuke Istanbula da bi se doživela i osetila njegova posebnost... Jedino tako mogla se sačuvati dubina grada. Ukratko, priča mog života bila je moja istorija i moj jezik... Ova priča mi je trebala najviše da bih spasio svoj život... U njenom mraku disalo je to pod pritiskom izabrano, sputavajuće tuđinstvo, to zaustavljanje kod određene granice i pretnja da se svaki čas mogu spakovati koferi zbog saznanja da se

nikada ne može živeti sasvim u centru. Iako su ta uvek prećutkivana razočaranja proistekla iz različitosti daleko manje pogubna od svega doživljenog u nekim zemljama koje se izdaju za civilizovane i koje vekovima nastoje da svoju civilizaciju izvezu na ove prostore... S vremenom bolje sagledavam i shvatam istinu. Međutim, neću sasvim da zaboravim i odrekнем se svega proživljenog.

Štaviše, mnogi Jevreji misle da sam tako prošao jer nisam bio dobar Jevrejini. Recimo način na koji ja pojmim šabat. U ovom gradu nisam sreo mnogo onih koji ga istinski razumeju. U našoj kući se petkom uveče nije čitao kiduš.⁴ Svakako da nemam ništa protiv onih koji čitaju. Ponekad mi je čak i drago kada vidim da neki ljudi veruju u nešto što ih vezuje za život i sa čim mogu da žive i nazivaju kako žele. To je u stvari bila gorka radost, jer ja sam na kraju toliko povređen da ne doživljavam čistotu i nevinost u tome. Pošto sam odavno izgubio porodicu i dalje u društvu prijatelja obeležavam Pashu.⁵ Ova težnja je verovatno potreba da se ožive godine detinjstva mnogo više nego da se ispuni verska obaveza. I ovo je način prenošenja tradicije... Na kraju, nije ni važno... Ovim temama se mnogo predanije od mene bavila Čela, moja žena, bezmalo trideset godina. U njoj sam ponekad video oličenje moje predaje jer je ona po pitanju svega naginjala tradiciji i radije u njoj, što se kaže, tražila oslonac. Zato se nimalo nisam čudio što se svojski upinjala da vaspitava našu decu kako zahteva istorija i u skladu sa vrednostima koje nju čine i ograničavaju. Dobro, da li je to išemu koristilo? Trenutno mi je mnogo teško da odgovorim na to pitanje, jer su mi poslednja dešavanja skroz poremetila život. Tok igre je sasvim promenila scena koje nema u tekstu i za koju sam mislio da će ostati nezapisana tokom niza godina koje su naizgled protekle u miru... Glasnik je sasvim neočekivano stupio na scenu i izgovorio replike koje su me pozvale ka toj priči... Uostalom, jedino ovakav susret mogao je podstaći putovanje...

4 *Kiduš* – naziv za molitvu kojom se posvećuje subota i praznik, poseban blagoslov se izgovara nad čašom vina da bi se podvukla svetkovina dana – šabata. (prim. prev.)

5 *Pasha* – jevrejski praznik kojim se obeležava izlazak Jevreja pod Mojsijevim vođstvom iz egipatskog ropstva opisan u Tori odnosno Starom zavetu. (prim. prev.)

Nekad sam čvrsto verovao da tradicija šteti i uništava... Još u sebi nosim tragove tog uverenja. S tom razlikom što su se moja čvrstina i borbenost znatno potrošile nesumnjivo zbog svega što su godine oduzele i nametnule. Gde je i kada nestala moja težnja za pobunom i suprotstavljanjem? Ko zna... Ima li smisla sećati se? Izgleda da sam u jednom trenutku prestao da izigravam opoziciju. Možda iz straha da budem u manjini. Isprva sam bio veoma napet jer se odustajanje moglo protumačiti kao kukavičluk. Moj izbor nije nimalo odgovarao životnoj ulozi koju sam sebi namenio. Ali više me se ne tiče. Baš me briga što je nekadašnji buntovnik ovako završio i predao se ropstvu. Naposljetku, svaki život je ispravan na svoj način, svakog časa ima pravo da se promeni i uništi. Istine vam se sa godinama različito predstavljaju i oživljavaju. Osim promena i drugačijeg posmatranja proživljenog možete izvući nove i vrlo potresne zaključke.

Poput mnogih koji su kao ja odabrali da u isti mah žive kao Jevreji i da tragaju za slobodom, ja sam, verujući da time više pripadam „ovdašnjima“ tokom ovih promena, naučio da izgovorim *havra* – sinagoga u koju sam odlazio na svadbe, sahrane, u vreme praznika Bar micve i Jom kipura,⁶ ne da bih iskupio grehe već pre da izbegnem grižu savesti. Međutim, godinama sam izbegavao da koristim tu reč. Godinama... Kao da sam bežao od nekog prokletstva, koje, verovao sam, ničim nisam zaslužio... Uzmicanju se moglo pripisati to što sam neko vreme umesto „jevrejski“ više voleo da koristim reč „judejski“ jer mi se činila pristojnija i čistija... Nesumnjivo da povlačenje u sebe nije bilo bez osnova. Svakako da pamtim šta su sve ove reči, uz još neke, oživele u meni premda su ostale veoma daleko. Uostalom, dovoljno govori to što ih još pamtim. Jednu sam, recimo, naučio u osnovnoj školi. Išao sam u državnu školu. Moj razred je kao u svakoj državnoj školi bio mnogobrojan, okupljao je đake iz raznih krajeva. Kada se setim naše učiteljice, mislim da je bila od onih žena koje razredu prenose većinu svojih privatnih problema i frustracija... Konačno prema ovoj uvredi

osećam sažaljenje, mnogo više nego bes. Šta sve okolnosti nisu ubile u nekim ljudima... Iako sa ovog stanovišta posmatram sve što sam prošao, to opet nije dovoljno da zataška bol koji je izazvao njen netrki povik u trenucima naše razularenosti „i ovo ste pretvorili u sinagogu!“ Ne mogu da zaključim da li je iz neznanja toliko volela ovu rečenicu ili zato što nije imala svest o nekim slabostima, da li je u pitanju skriveni rasizam ili neznanje da pronade podesnije reči kojima bi iskazala svoju srdžbu. Međutim, ove reči, čime god da su podstaknute, na kraju krajeva bile su prve reči zbog kojih sam zacelo osetio različitost. S potajnom nelagodnom nosio sam i diskriminisanost čije se postojanje uvek želi opovrgnuti. U našem razredu bilo je još Jevreja. Niko od nas se nije usuđivao niti pomišljao da reaguje na te ponižavajuće reči, radije smo se sa tugom u srcu smejali zajedno sa ostalima. Tako su nas učili. Morali smo da živimo i da ćutimo... To je u stvari bilo jedno vrlo bolno iskustvo. Iskustvo čiji se uticaji dugo osećaju, ma šta ko rekao... Zbog ovog iskustva, dugo nisam mogao da koristim reč *havra*. Ali tokom školovanja svi na neki način otupimo, naučio sam da se mirim i sa razočaranjima i sa svim što su ove reči pobuđivale. Osim toga, s vremenom sam se navikao na epitet „plašljiv“ koji je mojoj ličnosti rođenjem pridodat, kao i na to da sam škrt... Jer kako je vreme odmicalo, u moj život su ušli neki ljudi kojima ovi epiteti nisu padali na pamet, oni su ih se u stvari stideli i koristili ih samo za krajnje bezazlenu šalu. S druge strane, upoznavajući bolje sebe i druge, sve više uviđate da je ispravno i na mestu neke ljude ostaviti nasamo sa njihovim dilemama, nedostacima i ćorsokacima. To izgleda kao svojevršno učenje pameti. Učenje pameti koje nosi skriveni inat iako se čini da ga nema. Toj pameti se spontano uče osuđeni na hod po klizavom tlu i marljivo je prenose sebi sličnima u borbi za opstanak. Najzad vrlo dobro znam mesto ovog učenja u jevrejskoj tradiciji. Naravno, kao dečaku mi je to bilo neshvatljivo, ali počeo sam da učim. Na primer, prvi put kada sam čuo da smo cicije, zatečen i pomalo tužan, otrčao sam dedi i tražio da mi rasvetli istinu. Na moje pitanje: „Je li istina što kažu da smo cicije?“, on se toplo, možda pomalo setno, osmehnuo i uzvratio

⁶ *Jom kipur* – Dan pomirenja, jedan od najvažnijih jevrejskih praznika. (prim. prev.)

jednom jednostavnom, ali tako sjajnom rečenicom koju još dobro pamtim i koja mi i danas vraća srž te duhovite, suptilne tradicije: „Ne, nismo... samo smo malo štedljivi...“ A kad sam ga pitao za kuvavičluk, opet se nasmešio i lagano odmahnuo glavom u znak da se ne slaže sa tim opisom i, posle kratkog premišljanja promrmljao: „Možda samo malo oprezniji...“ Trebalo mi je mnogo vremena da dosegnem dubinu, čak i tragičnost ove šale. Nekim rečima je tako suđeno. Dođe dan kada se suočimo sa doživljajem stvarnosti i sa svim što ona zaista jeste. Ne možete ih izbaciti iz života jer, na kraju, i vi odnekud posmatrate ovaj život. Pronalaženje vrednosti koju nasleđe zaslužuje zahteva borbu za opstanak. Zbog toga je zločin zatrti ili omalovažavati jedan jezik.

Svakako da me sećanje na ove događaje tera da budem skroz nesiguran. Nesiguran, da... Iako s pravom mogu da kažem da sam starosedelac... Koliko današnjih žitelja Istanbula može da se pohvali petovekovnom istorijom? Mada u mojoj prošlosti mnogo toga protivreči ovoj činjenici. Sećam se dana kada je moja baka često bila meta podsmeha jer je, ne znajući drugačije, sa svojim prijateljima na ulici komunicirala na ladino jeziku. Tada me je bilo sramota što sam pored nje, želeo sam da budem negde gde ne bih morao da odudaram od drugih. Kako sam bio nepravedan. Nezrelost... Kako sam mogao znati da problem u stvari leži negde drugde. Moja baka i njene vršnjakinje nisu to činile namerno. Kada su one išle u školu, nije bilo ni govora da uče turske škole. Nisu ni imale potrebu jer su živеле u zatvorenom okruženju, u svetu tog jezika koji se očuvao kroz vekove gde su svi bili povezani tako da su dovoljni jedni drugima. Škola im čak nije bila ni potrebna za skromne živote jer su odgajane za materinstvo. To su bili dani kada su ti ljudi živeli u drugačijim zajednicama, izolovani i nužno usmereni jedni na druge, i nisu razmišljali da bi moglo drugačije. Kako god. Bilo pa prošlo... Sada se toga setim samo kada se pomene. Govorim sebi da i druga bitna pitanja i činjenice postoje u životu i u ovoj zemlji... Na našim prostorima ima toliko pitanja, a nema odgovora i mogućnosti za razgovor... Mi se borimo za dah na jednom tako kritičnom

području... Toliko je ljudi koji guše sve što je drugačije od njih... Osim toga, ponekad mislim da svaki Jevrej, ma gde živео na zemaljskoj kugli, nesvesno strahuje da bude napadnut, izopšten, pa čak i uništen. Da li je to nužno proisticalo iz osećaja dugotrajnog progonstva koji zadire dublje nego ono o čemu vera i molitve proovedaju? Možda... A možda je ova strepnja, koju su razne smrti na razne načine i u različitoj meri posejale na razna podneblja, uprkos tome, čvrsto vezivala čoveka za život i bila drugi vid borbe za opstanak. Nikada nisam otpisivao tu mogućnost. Zato sam se duboko u duši osećao kao svi koji se nalaze u manjini ili su primorani da budu manjina, osećao sam da je postojala pretnja i da ona dolazi od drugih ili je nastala sama od sebe. Tamo su bili i mračni tragovi civilizacija nastalih na rubu provalije koje su ratovi i zločini želeli da izbrišu. Duboko u toj tami disali su progono... Video sam i sve što sam mogao i sve što nisam želeo... Jer istorija nas je učila... Ove reči sam upamtio zauvek. Ali šta ostaje posle svega? Šta je preostalo? Pošto je sve prolazno... Pošto sve ima kraj... Pošto je toliko toga sahranjeno u nama... Teško je odgovoriti, veoma teško, zaista... Jedino što iz ovoga mogu da zaključim jeste da svako društvo koje je na neki način izgubilo veru u sebe ili nikako ne uspeva da se suoči sa svojim tragedijama, doživljava kao pretnju svaku različitost na koju naiđe ili oseti u blizini. Baš kao i mnogi ljudi koji su večito u čorsokaku, koji se osećaju poraženo, nemoćni da se pomire sa sobom... Zapravo, niko nikome nije pretnja, kada se razmišlja o podudarnosti ovih različitosti... Svako samo želi da bude ono što jeste... Ili da spozna sebe, ili da radi sebe spozna istinu. Stvar je toliko prosta... Sve kroz šta su, zbog svojih emocija i životnih situacija prošli junaci ove duge predstave, u kojoj sam godinama igrao, a ponekad je samo nemo posmatrao, još više potvrđuje moje uverenje. Istina, ona prava, poticala je iz tih emotivnih kontakata. Različitosti su se topile u emotivnim vezama. Jedino se tim bojama, u toj vodi, mogao oslikati ebru⁷. Te boje su nastale zato što su ih svi jedni drugima davali i bilo ih je nemoguće razabrati...

⁷ Ebru – umetnost slikanja u vodi. (prim. prev.)

Uvek kada želim da branim tu mogućnost, setim se kako su mnogo veći vernici od svih nas, moji baba i deda, delili sve sa nekim pravovernim Muslimanima iz susedstva. Tu predstavu sam najduže igrao, od nje ne odustajem... Jer ja sam iz Istanbula... Moja majka je iz Istanbula već pet decenija... I dok sam zbog ove priče izlazio na pozornicu, dolazio sam iz jedne takve istorije... U kamenju istorije uklesana je moja iskonska domovina i predeli moje duše...

Sada se ta lica smeju u meni

Uradnji na Bahčekapiji pričalo se o svemu o čemu priča svako kome je dosadno u životu i na poslu. Pričalo se tobože svezna- lački, o politici, fudbalu, ženama, ali iskreno, nikom nisu padale na pamet prepreke koje među ljudima stvaraju verske različitosti. Moj otac je, kao i mnogi Jevreji njegovih godina, tradicionalno, svim srcem bio uz Demokratsku partiju. Najveća sramota i politički zločin ikada za njega predstavljalo je vešanje Menderesa.⁸ Kasnije je, naravno, podržao Demirela i njegovu Partiju pravde i razvoja. Bukvalno mu se gadilo i da pomene Inonua.⁹ A gađenje je, naravno, prouzrokovala Inonuova politika o manjinama. Suočeni sa dešavanjima, ljudi su, i pored sve dobronamernosti, jedno vreme morali da prihvate i shvate da oni nisu državljani ove zemlje u pravom smislu reči. Bilo je nemoguće da zaborave i oprostite sve što im je učinjeno. S vremenom me je to sve dublje pogađalo. Nisam mogao da ne osetim tugu spram svega kroz šta su prošli. Uviđao sam da je mračna vladavina Šefa nacije, koga su se neki ponosno sećali i na njega podsećali, bila razdoblje najsurovijeg fašizma i toliko pogrešna da je narod razdvojila od države... I mi smo se negde borili verujući celim bićem da je to za dobrobit države. Kakvi su to bili dani... Sada se sa bolom sećam ovih događaja. Sa bolnim osmehom...

8 *Adnan Menderes* – osnivač Demokratske partije, turski premijer (1950–1960) koji je pogubljen posle vojnog puča. Uz Kemala Atatürka i Turguta Ozala, smatra se jednim od trojice lidera Turske republike. (prim. prev.)

9 *Ismet Inonu* – turski general, premijer i drugi predsednik Turske republike. Vođa Republikanske narodne partije. (prim. prev.)

Pomalo jer drugim očima i iz drugog ugla vidim to dete koje sa entuzijazmom živi te dane, a pomalo jer posle toliko godina mnogo bolje shvatam koliko je taj entuzijazam bio iskren i pobuna čista i nevina naspram te prljavštine... S vremena na vreme žalim to dete... Istovremeno sam ponosan na njega... Nedostaje mi ta čistota, ranjivost, nesmotrenost... Ne mogu, a želeo bih svima da kažem da su junaci ove predstave, u stvari junaci moje domovine... Bio sam druga godina fakulteta... Pokušavao sam da utičem na oca da podstiče svoje radnike da budu protiv fašističkog vođe... Ali to je bila prava komedija... U radnji je radilo svega četvoro ljudi... U takvoj situaciji, predstava bi mogla postati drama ili čak tragedija. Međutim, pošto sam morao da se suočim sa stvarnošću, sada mi je mnogo draže da iz fotelje gledam komediju...

Komediju su delom napisali junaci predstave u kojoj sam se i sam voljno našao... Recimo Kemaletin-beg sa Findikzadea, očev vozač i desničar u najmanju ruku kao on. On je u sedamdesetoj i dalje radio, i ne samo to, govorio je da je rad za njega vid bogoslužjenja – mada bih ja pre rekao da je on u ovom životu istrajavao zato što drugi nije mogao naći ili zato što je konstantno bežao od stvari koje ja nisam razumeo, niti sam mogao da definišem – i sa svojim čistim, mada već ispranim i svaki dan pažljivo menjanim belim košuljama, starim, demode, ali sa ukusom biranim kravatama, tamnim odelima, posudom za užinu koju je nosio od kuće, i načinom na koji je pričao izgledao je kao sa neke stare istanbulske fotografije. Dugi niz godina radio je u Partiji pravde i razvoja i u svakoj prilici imao potrebu da izjavi kako su svi levičari državni izdajnici i strani plaćenici. Koliko sam uspeo da shvatim, on se svojevremeno bavio trgovinom i pošto je bankrotirao, počeo je da zarađuje za život kao očev vozač. Gde i kako su se upoznali? Pod kakvim okolnostima je dospao u radnju? To je ostala večita misterija za mene. Moj otac očigledno nije bio rad da priča o tome. Imao je osobinu koju sam je veoma cenio – štitio je njemu bitne ljude i čuvao im tajne. Zato nisam mnogo zadirao u to pitanje. Nije bilo potrebe. Ono što sam znao, jeste da njihova povezanost, štaviše prijateljstvo, ima dugu istoriju. Tada nije postojala

radnja. Bila je samo mala prostorija u trošnoj poslovnoj zgradi na Eminonu, naša nada u bolju budućnost. Kemaletin-beg nam se pridružio odmah pošto je moj otac kupio kombi da prodaje sirovine apotekama u Anadoliji. Moj otac je izrazio želju da radi sa njim jer nije želeo da ide sam na tako dalek put. Iz nekog razloga te reči su mi se urezale u pamćenje. Njegove reči mogle su imati više značenja. Ko zna šta su sve na tim putovanjima delili i kako i o kome su pričali... Uvek kada se setim koliko su bili bliski, pomislio bih kako im je kombi s vremenom postao pokretna soba koja čuva njihove tajne. Ta soba je i u mom životu zauzimala veoma značajno mesto. Čini mi se da je tamo počelo i završilo se mnogo toga iz raznih faza mog odnosa sa ocem, a čega želim da se sećam pod različitim imenima. Još me rastužuje to što smo odvojeni. Ali ni njima dvojici nije bilo tako. Oni bi posle tih putovanja stizali negde gde nije bilo govora da će se razdvojiti. Uostalom, ostali su nerazdvojni i pored svih promena koje su se isprečile. Prelaskom u radnju na Bahčekapiji okončana je anadolska avantura... Istrošeni kombi koji je prešao hiljade kilometara nikome više nije bio potreban. Tih dana naša situacija se prilično sredila. Čak smo na majčino insistiranje kupili stan koji smo iznajmljivali na Šišliju. Da se moj otac pitao, nikada se ne bi pribavila ta nekretnina. Po njegovom mišljenju, novac je uvek trebalo da bude keš, da se njegova vrednost trgovinom procenjuje, i što je još važnije, da se lako prenosi. Jer ne zna se kada će i na šta država spustiti šapu... Ne osuđujem ga što je tako razmišljao. Nasleđe naše socijalne svesti je i više nego dovoljno opravdavalo njegovu bojazan... Osim toga, on nije mnogo voleo raskoš. Štaviše, mnogo su ga nervirali pobornici takvog života, govorio bi da takve prohteve imaju samo oni koji ne mogu da se suoče sa sopstvenim beznađem. Mislim da je u njegovoj generaciji bilo mnogo onih koji su slično razmišljali i osećali. Zbog pretnji iz prošlosti nesvesno je prestao da se ističe. Iako smo bili dovoljno imućni da sebi bez problema priuštimo dobar „mercedes“, umesto „jevrejskog mercedesa“, koji se zvao ne znam kako, morali smo da se zadovoljimo „pežoom 504“. Kupovinom auta rešeno je i pitanje Kemaletin-bega. Otac je hteo da

mu on bude lični vozač, izgovarajući se da je nesposoban za vožnju jer se često unervozi zbog šećerne bolesti. Tako se ponovo nastavila njihova saradnja, koja je naginjala ka prijateljstvu. Tu pažnju sam sve više primećivao. I ovoga puta pred sobom sam imao čoveka koji se prema svom dugogodišnjem saputniku nije ophodio kao prema običnom šoferu uvek vodeći računa da sedne na prednje sedište i da mu ne dozvoli da otvori vrata. Činilo se da je moj otac u njemu tražio brata koji mu je povremeno nedostajao. Ne mogu drugačije objasniti to što ga je jednog leta o svom trošku poslao na Uludag na oporavak kada mu se pogoršala astma. Ali lečenje nije dalo nikakve rezultate. Šta se moglo očekivati od čoveka koji je, uprkos jakom kašlju i gušenju, uporno pušio dnevno dve paklice „basre“... Jednog dana, posle pokušaja da prosvetlim oca idejama i pričom o varnici kojom želimo da zapalimo veliku revoluciju, čuo sam ga na međuspratu radnje kako tiho govori mom ocu da moje stanje ne treba da ga zabrinjava, da je to prolazna mladalačka ambicija. Peo sam se uza stepenice i stao. Iz nekog razloga osetio sam se iznevereno i prevareno. Ali on me je uvek slušao sa interesovanjem i osmehom; povrh toga, njegovi pogledi su govorili da sam u pravu. Mnogo me je to pogodilo i razočaralo. Izgubio sam poverenje, uvideo sam da nisam uvažen koliko sam očekivao... Posle toga prestao sam da ga ubeđujem da se može ispravnije živeti, nastojao sam da ga ignorišem. Kada ga sretnem, samo bih mu se osmehnuo. Osmehnuo i pričao o svakodnevnim problemima. Svesno sam ga ponižavao, neprekidno ponavljajući u sebi da je on nedovoljno svestan života... Pa opet, sećam se da sam bio mnogo tužan kada je umro od raka prostate. Dok smo odlazili sa groblja, pomislio sam da je šteta što nismo uspeli da pričamo još o nekim stvarima. Ali bilo je kasno... Takav je život. Ne-ki ljudi nam začas iskliznu iz ruke.

Smrt Kemaletin-bega različito je pogodila sve članove naše male zajednice, ali je nesumnjivo najviše potresla mog oca. Hteo sam da ubedim sebe da mogu živeti drugačije. Zato sam postao očevo vozač. On je ponovo sedeo na istom mestu. Dugo nije progovarao ni reči... Verovatno je osećao prazninu, na koju će se kasnije možda i navići...

Meni je bilo svejedno. Duboka tišina nimalo mi nije bila neprijatna. Mi smo odavno već prestali da razgovaramo o bitnim stvarima...

Ni naš računovođa misje David nije bio neka uzdanica. On je prosečan Jevrejin koji se davnih dana pomirio sa sobom i sa svim što život nosi. Nikada se nije obogatio, iako mu je materijalno bogatstvo uvek predstavljalo oličenje uspeha. Ova protivrečnost je baš žalosna. Izgleda da je celog života više maštao o bogatstvu nego što je imao para. Da li je on zbog toga bio privržen Partiji pravde? Ko zna... Imao je sitnu ušteđevinu i na svoju ruku koristio slobodno vreme da zelenaši u radnji. Otac je oduvek smatrao da se ovakvim poslovima bave zli, prokleti, nemoralni ljudi nesposobni da trguju; povremeno je imao potrebu da iskaže svoje protivljenje, ali je ipak zatvarao oči pred tim „kriminalnim“ radnjama zato što ga je slabo plaćao, a to je bio način da ga zadrži i da malo više naplati Davidu izvesne „troškove“ i stavi koju paru u džep. Oni su se u stvari vrlo dobro uortačili u ovoj sitnoj, bezazlenoj prevari, dobro znanoj trgovcima. Red je bio uspostavljen i na kraju, niko se nije žalio. Moj otac je odlično znao da se potpuno može osloniti na njega po pitanju nekih otvorenih računa. Osim toga, zelenašenje je jačalo samopouzdanje misje Davida. Ali iskreno govoreći, niko nije pomišljao da će ga posao polako odvesti u smrt. Zato smo bili potpuno zatečeni i veoma ožalošćeni kada je pao u komu i ubrzo nakon toga umro od izliva krvi u mozak pošto je jednog dana za njega značajna suma novca završila kod sina misje Danijela, veleprodavca i proizvođača četki za brijanje iz Izmira, koji je iznenada bankrotirao. Ne razmišljajući o tome koliko je tih nekoliko kuruša¹⁰ njemu značilo i to da, ako ništa, bude dobar u tom poslu, moj otac je, aludirajući na čoveka koji je doveo do takve smrti rekao: „Izmirli *bueno no ay* – ništa ne valja iz Izmira.“ Drugim rečima – nema dobrog čoveka u Izmiru. Jedino što ne znam da li ove reči ciljaju na Jevreje iz Izmira ili na sve koji su iz Izmira. Nije vredelo pitati, niti saznati zašto je verovao u tu misao. U pokušaju da shvatim ovu smrt, mnogo više me je zanimala tragedija čoveka koji je bio toliko opsednut novcem. S druge strane,

¹⁰ *Kuruša* – para, sitan novac. (prim. prev.)

oduvek sam mnogo voleo Izmir zbog uspomena koje otuda nosim i ljudi koje sam tamo sreo. Sada, posle svega što sam prošao, volim ga još više... Krenimo dalje... S vremenom čovek uči da napusti svoje opsesije, ono što ga na neki način dotiče i okružuje. Prisećanje da iza svake reči i postupka sigurno stoji opravdan razlog može učiniti da se neke protivrečnosti lakše podnesu. Iz današnje pozicije konačno mogu da se nasmejem težnji čoveka koji nimalo nije sledio Kemaletin-bega, već me je kada sam radio na podsticanju ustanka, preputio sudbini. Ali tačno je da smo se tih dana žestoko raspravljali, jer je rasprava bila neizbežna. Šta sam drugo mogao kada je on prvi bio od onih koji su govorili „pogubi njih nekoliko na Taksim, pa da vidimo hoće li to još jednom uraditi!“, svesrdno verujući da je u tom trenutku to najpodesnije rešenje u borbi sa komunistima... A meni bi bolje bilo da se klonim nevolja i ovakvih ideja, da shvatim da sam đak i da se više posvetim učenju. Tako me je on savetovao da živim. Uostalom, od njega više nisam očekivao i dobro sam znao kako će mi odgovoriti. Cilj mi je verovatno bio najpre da ga podstaknem da malo više razmisli o životu i da vidi kako se on može zasnivati i na drugim istinama. A možda sam hteo da se dokažem kroz nadmudrivanje. A možda sam se borio koliko mogu da prevaziđem svoju introvertnost, pokazujući sebi da sam pametniji od njega i njegovog okruženja. Verovao sam u svoje ideje i potrebe za revolucijom. Bio je to moj tadašnji moralni stav i najveći oslonac. Međutim, i stvarnost misje Davida je bila takva, a ja sam svakako bio nemoćam da promenim sliku pred sobom.

Što se tiče Ševketa, koji je radio malo otpremu, malo naplatu, a neretko i prevoz, on nije imao ni vremena ni snage da se zamara tim temama, pošto je razmišljao o svojoj ženi koja mu je zagorčavala život. Kako bih drugačije mogao da objasnim to što je svakog dana rano dolazio u radnju i pažljivo je čistio govoreći: „Vidiš, ovo ti je hleb“, što je svake večeri manično proveravao slavine, instalacije i voleo da ode posle svih, i što je kad se penzionisao godinama toliko insistirao da okrene novi list i vrati se u domovinu, maštajući da se bavi uzgojem sitne stoke. Ne grešim ako kažem da je godinama bežao. A

onda je jednog dana otišao u penziju. Tada sam prvi i poslednji put video njegovu ženu. Bila je zaista nepodnošljiva. Svojom debljinom, korpulentnošću, ogromnim rukama i neukrotivom pojavom ona je popustljivog i blagog Ševketa izgleda skroz uzela pod svoje. Jednom je radi nadoknade za staž došla u radnju i žestoko se cenkala sa ocem, izbila je svađa a ona, da je mogla, rastrgala bi ga. Od tog dana više nisam video Ševketa. Nisam saznao da li se vratio u rodnu zemlju i sredio život kako je hteo, ili je, ne uspevši da se oslobodi magije Istambula, umro na tragu te zamisli koja ga je godinama održavala u životu. A možda još dišemo na istim podnebljima jer živimo u gradu koji skriva toliko tajnih lica, toliko života, na toliko različitih mesta... Toliko ljudi izgubljenih u tolikim čežnjama hoda po nepoznatim i međusobno udaljenim naseljima i sokacima ovog grada...

Mordo je bio očevo rođak, prema mojim saznanjima pet godina stariji od njega, koji je isto kao i Kemaletin-beg posle bankrota našao utočište, tačnije sakrio se u radnju. On je bio jedna pesnička duša koja se doslovno plašila svoje senke. Uvek kada bismo pričali o politici, on bi se sa strahom u očima unezvereno osvrtao i govorio mi da budem tiši. Govorio je da i zidovi imaju uši, a da bi doušnici mogli biti oni za koje to nikada ne bismo pomislili. Priča o njegovom bankrotu bila je vrlo potresna, bio je to poseban zanos. Makar sam ja tako shvatio. On je uvek iznova pričao o svojim doživljajima i povremeno sitnim lažima ulepšavao događaj zbog koga je bankrotirao u svakom pogledu. Laži sam naravno izbacio iz njegove priče. Nekad bi izmenio mesta, nekada reči, nekada odeću, a nekada intimne trenutke... Imao je veoma bujnu maštu. Sudeći po očevim rečima, to je najbolje radio u životu. Te reči nisu ponižavajuće nego omalovažavajuće. Međutim, zašto da krijem, meni se ta njegova strana najviše dopadala. Priča se povremeno kitila sitnim lažima, ali je suština ostajala ista. Držao je parfimeriju. Osim stana sa centralnim grejanjem na Kurtulušu, pristojne odeće i malog letnjikovca na Bujukadi, mala parfimerija je njegovoj porodici omogućavala dovoljne prilode za solidan život, a u dogledno vreme čak i miraz za ćerke... Ovo su bile njegove reči, ispovest o tome kako se branio od

života bila je drugačija. I dalje čujem utučeni glas tog ispovedanja. S tim da je suštinsko poglavlje njegove priče sledilo nakon uvoda ispričanog drugim rečima i smeštenog u drugo vreme. Tada je bilo lakše razumeti ovaj slom... Sada se živo sećam... Jednog dana se zaljubio, i to žestoko, u jednu klinku, gimnazijalku koja je svraćala u radnju mirišući na svežinu i žvake... Tako je on pričao... Nesumnjivo da je vest o tome momentalno pokrenula oluju. Tih dana je pisao devojčici pesme sa navikom ostalom iz školskih dana. A mala je, za nekoliko diskretnih poljubaca i mirisanja, stalno dobijala parfeme, kozmetiku i, što je još važnije, novac. Na kraju mu se žena opako osvetila, prodala je kuću, koja je bila prepisanu na nju, a da ga nije obavestila i, podigavši značajnu sumu sa zajedničkog računa, zauvek sa ćerkama otišla kod rodbine u Tel Aviv... Dok je pričao o tome govorio je da je „ostavljen sam bez igde ičega“. Čak i tada, njegove reči su izražavale tugu mnogo više nego bes. U tim trenucima sam se još više uverio koliko je bio naivan i ranjiv. Sigurno da je takva ljubav, s obzirom na životne okolnosti, iziskivala hrabrost. Mada, mislim da on to nije učinio zato što je bio hrabar da se suoči sa životom, već upravo suprotno, zato što je bio suviše sputan sopstvenim slabostima i strahovima i, što je još gore, zato što je verovao da su svi kao on... Život nije bio ono što je očekivao i o čemu je maštao... Kada se na kraju malo otreznilo, bilo je kasno. Možda je nepravedno što je posle jednog osmeha nakon toliko godina bio primoran da živi kao beskućnik, sâm sa svojom nesmotrenošću i poetskom dušom, međutim, to su bile posledice oluje. To je bila priča. Suđeno je da bude takva. Zavesa se spustila kada je većim delom svog kapitala otplatio kockarski dug starijeg brata devojke u koju se ludo zaljubio. Malo potom, devojka ga je napustila i nestala bez traga. Bio je to takav zanos i nada koja umire sa budalom iz ove priče...

I pored svega što mu se desilo, rođak Mordo nije prestao da sa osmehom i iskrenim osećanjima gleda na život. Jedino, odnosno najbolje, sa čim se igrao bila je mašta koja je možda njegova suštinska stvarnost... A možda je zato uvek mnogo polagao na oblačenje. Bio je zgodan čovek. Ponekad bi pevušio pesme Tina Rosija sa kojim su

ga u mladosti često poredili. *Le plus beau tango du monde* (Najlepši tango na svetu) bila je pesma koju je najviše voleo. Najlepši tango na svetu igrao sam u vašem naručju... Koga li se sećao pevušeći ovaj tango? Da li devojke u koju se zaljubio i nije mogao da je zaboravi, da li žene koja ga je napustila ili ćerki koje je sa čežnjom čekao? Sve te lepoticke ostale su na fotografijama... U nekoj od fioka one sada pokušavaju da odole vremenu... Kada se vratim na ovu priču, ponekad se pitam zbog čega je jedan tako lep čovek doživeo ovoliki poraz. Oduvek su oni koje većina smatra lepim u životu bili korak ispred ostalih... S tim da taj korak u ovoj tragikomediji nije baš mnogo značilo. Šta se drugo moglo očekivati od čoveka koji mnogo voli i polaže na poeziju, premda je nadasve loš pesnik... S vremena na vreme čitao mi je iz starih beležnica pesme posvećene toj devojci... Raznežio bi se i odlutao nošen bolnim uspomenuama...

Uz to često je govorio kako on vodi radnju. To mu je bila glavna replika u vreme tragikomedije. On, zapravo, nikome u radnji ni zbog čega nije trebao... Siguran sam da je i moj otac razmišljao tako. Iako je bio grub, duboko u sebi bio je milostiv. Jednom je rekao: „Da nisam prihvatio ovu budalu, on bi se ubio, gde bi mi duša!“ Imao je pravo. Posle tako velikih slomova i duboke praznine u koju je zapao, i ja sam mislio da za rođaka Mordoa nema drugog spasa osim da ga rad u radnji ponovo zavara i vrati u život. Da li je život učinio da postane povučeniji i plašljiviji? Ko zna... Ali zaista je vredelo videti kako se ponašao, bojažljivo gledao i signalizirao mi očima da prestanem sa pričom o revoluciji. Mislim da je moje insistiranje na razgovoru iako sam video da ga plaši, bilo zapravo sitan bezobrazluk... Bezobrazluk ili, s druge strane gledano, igra sam protiv svih koja se želi nastaviti udvoje. Možda sam se podsvesno hrabrio njegovim slabostima s namerom da sakrijem štetu koju su mi lični nedostaci i nesnalaženje naneli. A možda je on hteo da izigrava kukavicu i da se tobože potajno podsmeva meni, svima, a donekle i svom životu, verujući da ga taj podsmeh jedino može održati u životu... Otkud sam mogao da znam... Ali samo postojanje ovih mogućnosti pokazuje da je odavno suđena bolna radost koja me uvek negde sačeka

i pokatkad se osvrne mojoj prošlosti i svemu što doživljam. Ako ništa drugo, barem sam svestan te činjenice...

Jednog dana stigla je vest o njegovoj smrti iz kuće u Kurtulušu, gde je godinama živeo kao podstanar. Na sahranu je, razume se, došlo svega nekoliko ljudi. Došla mu je i ćerka iz Izraela. Prišao sam rođaci koju nisam poznao i rekao: „Vaš otac je bio izvanredan čovek. Mnogo mi je žao što ga više nema.“ Trudio sam se da nekako iskažem bes, ali da ostanem pribran i govorim tiho. Tako je zahtevala sahrana. Zapravo sam vikao na sav glas. Verovao sam da je ogromna nepravda zadesila ovog čoveka sasvim potonulog u svoju poeziju i tišinu. Oči su mi se napunile suzama. I njene takođe. Drhtavim glasom, odgovorila mi je: „Kamo sreće da ste znali istinu...“ Njene reči su se mogle protumačiti na više načina. Nisam hteo da zalazim dublje. Bilo mi je dovoljno da sazna da će neki ovako pamtiti njenog oca. Pošto je prva lopata zemlje bačena, moj otac je rekao „bože, oprosti mu“. Bio je prilično uveren da je njegov rođak živeo grešeći. Šta sam je tu mogao? Šta je bilo, bilo je. Sve je odavno došlo na svoje. Na kraju krajeva, svako će ga pamtiti na svoj način.

Često bih se, u danima koji su usledili posle njegove smrti, setio jedinog pesnika u našoj porodici, njegovih različitih ispoljavanja u zavisnosti od trenutka i uspomena koje su ostale u meni. Nikada nisam uspeo da rasvetlim mnoge nedoumice vezane za njega. Na kraju, pitanja su se odnosila na deo priče o kome se uopšte ne priča, koji želi da se zaboravi i ostavi u mraku. Recimo, zar ga njegova žena, pošto je otišla iz zemlje, zaista nikada nije potražila niti je osetila potrebu da ga vidi? Zar nikada nije stigla vest otuda? Kakva je to bila osveta, kakva mržnja ako ga nikada nije potražila? A Mordo? Zašto se odlučio da ostane na mestu gde je ostavljen? Ako ne za ženom, zašto nije krenuo za ćerkama? Da li je godinama čekao na oprost, da prepozna priliku da mu se oprosti? Da li je želeo da započne novi život pošto su ga napustile ili je ubedio sebe da za njega više nema života? I najvažnije... Najvažnije od svega, šta je od onoga što je pričao istina, a šta je izmislio? Koje činjenice je želela da znam o njenom ocu ta žena koju sam video na sahrani, a koja sa ocem nije

doživela ni sedmu godinu? Moj otac je bez sumnje znao nešto. Siguran sam da je i Mordo znao. Međutim, šteta što tih dana, kada mi se priča malo-pomalo u ovom obliku urezala u sećanje, nisam mogao da sa njim zajedno dublje analiziram ove teme. Vrlo retko sam odlazio u radnju, a iskreno, ponelo me je drugačije, za mene mnogo stvarnije uzbuđenje. Kako sam mogao znati da će doći dan kada će me sve ovo ponovo zainteresovati? Zato su reči i nagađanja bili sve što je ostalo od priče. Zajedno sa nedorečenostima, tajnama i svim što je stvaralo nedoumicu... I ja sam nastojao da se zadovoljim time... Obuzima me tuga pri pomisli da je on koračao po ovoj radnji, ali me začas uteše blagodeti koje sam dobio poznajući ga. Sećanje je ponekad bolno. Ali istovremeno čini da se čovek oseti živim. Verujem u priču rođaka Morda najviše kada uspem da iskoračim iz ove stvarnosti, kada se usudim na to.

Ovi glasovi, lica, nade i životna očekivanja su, dakle, postojali u meni u jednom periodu koji sam proveo u radnji... Ove istine ili greške... Zajedništva ili samoće... Stvarnosti ili iluzije... Pokušaj da pridobijem za sebe sve likove predstave svakako je bio komičan. Komedija koja svom surovošću razotkriva moj dodir sa životom... Ali to je bilo ono što sam uspeo da učinim... I ja sam poput svih tragao za sobom, ne znajući na šta ću naići... Ali nije se moglo razmišljati drugačije. Trebalo je i malo neznanja da bi se išlo dalje. Nije li zato čoveku mrak izgledao prodorniji od svetlosti? Nisu li noći zbog toga čarobnije? Tih dana nisam ni znao da me glasovi, koje sam pokušavao da ostavim negde, i lica neprimetno pripremaju za jedan drugačiji komad. Kaže se da neka pomirenja otvaraju vrata za nove ratove, put na koji sam ja krenuo bio je upravo takav... Bio sam podvojen... A doći će i vreme za suočavanje sa podvojenošću... Ti dani su bili drugačiji. Osećanja su bila drugačija. I priča o bekstvu je drugačija... Trebalo je živeti... Živeti i još bolje razumeti... Moći razumeti i strpljivo stasavati i prihvatati sebe...

Tako je tokom duge istorije mirno i nenametljivo ispisivao svoju istoriju taj mali dućan, stešnjen u jednom sokaku gde su se ukrštali putevi. Jedan je vodio do mirišljavih tezgi Egipatskog bazara, drugi

se peo ka jednom od brežuljaka na kojima počiva grad i svedoči o minulim vremenima, ustanku, nadi i smrti, i treći kojim se stizalo do golubica ispred džamije Jeni koje su u meni uvek iz nekog razloga budile melanholiju. Tamošnja lica su mi istovremeno pričala o ostacima viševjekovnog nasleđa...

Moje ruke u ogledalu

Kao student, vreme sam uglavnom trošio na čitanje knjiga i slušanje muzike. U radnju sam išao jedino da se malo opustim ili kada poželim da ocenim kako ljudi reaguju na moje ideje, za koje sam mislio da postaju jasnije i čvršće, a i kada sa zaželim da sa ocem odem na Širkedži na ćufte. Ako se izuzmu ove prilike i dani kada sam bio u školi, teško da me je iko mogao odvojiti od knjiga ili muzike koja se širila iz gramofona marke „dual“. Vreme koje sam provodio zatvoren u sobi – što je smetalo ukućanima, čak ih i zabrinjavalo – bilo je vreme kada sam se svesno spremao za spoljni svet. Čvrsto sam verovao da ću prevazići neke svoje strahove i da ću uz to još bolje razumeti život i šta se dešava... Gotovo sav džeparac trošio sam na knjige, časopise, ploče i povremene odlaske u bioskop ili pozorište. Sve to sam pomalo iz inata radio porodici jer mi nije pružila dom kakav sam želeo. Iz inata nisam hteo da živim i budem kao oni... I dobro je što sam to radio... Tako sam postepeno utirao svoj put. A koncerata je bilo, naravno. Naročito koncerti Timura Selčuka, Džema Karadže, Ruhija Sua... Ovi koncerti bi me najviše uveravali da će jednog dana doći do revolucije. Tako sam opstajao u tim danima... To razdoblje bilo je možda suviše romantičarsko, ali takvo se više neće, niti može ponoviti... Jednog dana rat se završio porazom i oni koji su u njemu učestvovali mnogo više nego ja ili su debelo platili, ili su nepravedno umrli, ili su zadobili rane koje neće lako zarasti... Njihovu priču vrlo dobro znaju bliski svedoci istorije ove zemlje.

Tih dana kada sam, nadajući se novom životu, pristao da odlazim u radnju, „marlboro“ i nes kafa se više nisu švercovali, a poraz

Mario Levi
GDE STE BILI KADA JE PADAO MRAK

Za izdavača
Dijana Dereta

Likovno-grafička oprema
Milan Bogdanović

Lektura i korektura
Svjetlana Manigoda

Prvo DERETINO izdanje

ISBN 978-86-7346-916-4

Tiraž
1000 primeraka
Beograd 2013.

Izdavač / Štampa / Plasman
Grafički atelje DERETA
Vladimira Rolovića 94a, 11030 Beograd
tel./faks: 011/ 23 99 077; 23 99 078

www.dereta.rs

Knjižare DERETA
Knez Mihailova 46, tel.: 011/ 26 27 934, 30 33 503
Banovo brdo, Dostojevskog 7, tel.: 011/ 35 56 445, 30 58 707

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.512.161-31

ЛЕВИ, Марио, 1957-

Gde ste bili kada je padao mrak/Mario Levi; sa
turskog prevela Vesna Gazdić. – 1. Deretino izd. –
Beograd: Dereta, 2013 (Beograd: Dereta). – 460 str.; 21
cm. – (Biblioteka dereta vam predstavlja)

Prevod dela: Ku ishit ju, kur ra errësira/Mario Levi. -
Tiraž 1.000.

ISBN 978-86-7346-916-4

COBISS.SR-ID 200609292